також фігурують два зірчасті коліщатка, які за своєю формою вказують на те, що вони були елементами, швидше за все, великих рицарських острог з довгим (до 10 см) тримачем, характерних для періоду використання готичного обладунку. Перше із них (рис. 1: 2а) має 6 зубців і виготовлене з бронзи. Його діаметр – 4,4-4,7 см., товщина – 0,46 см, діаметр отвору – 0,36 см. Друге коліщатко (рис. 1: 2б) є залізним і має 12 зубців. Його діаметр – 4,7-5,0 см, товщина – 0,4 см, діаметр отвору – 0,3 см. Подібні знахідки є важливими для загальної реконструкції типу захисного обладунку. Таким предметом спорядження вершника можна було пришпорити коня навіть крізь густий кольчужний захист тварини або спеціальні кінські пластинчасті лати (Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. Ленинград, 1976. С. 50). Необхідно також вказати, що інших складових елементів острог виявлено не було, напевно, не збереглися через незадовільний стан предметів. Не можна відкидати й того факту, що остроги, як невід'ємний атрибут рицарської культури, були просто зламані після битви, внаслідок чого від них збереглися тільки зірчасті коліщатка. Така тенденція в ставленні до цих предметів спорядження вершника прослідковується і щодо аналогічних знахідок, виявлених на інших середньовічних пам'ятках з території краю (Пивоваров С., Федорук А. «Битва шпор» у Зеленій Липі на Хотинщині: середньовічні рицарі територію нинішньої Чернівецької області також не обминули // Доба. 2003. 8 липня. Ч. 50 (324). С. 5).

Олена Черненко *(Чернігів)*,
Роман Луценко *(Київ)*

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ У с. МАЛИЙ ЛИСТВЕН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Археологічний комплекс у с. Малий Листвен складається з двох городищ (Городище-1 та Городище-2), їх неукріплених посадів та селища Пузики. Традиційно цей комплекс ототожнюють з літописним Лиственом та згадкою про битву між Ярославом та Мстиславом Володимировичами 1024 р. (П. Голубовський, А. Насонов, О. Зайцев та ін.).

Городища у с. Малий Листвен згадані у матеріалах Д. Самоквасова та П. Уварової. Вперше пам'ятки обстежив О. Попкоу 1947 р. Археологічні дослідження комплексу започаткували наприкінці XX ст. В. Коваленко та О. Шекун. У 2012-2016 рр. роботи тут

здійснювались О. Бондарем (Городище-1 та Городище-2), у 2017-2020 рр. – О. Черненко (Городище-2, поселення Пузики). За час досліджень було знято топографічні плани городищ, уточнено їх розміри і датування, визначено потужність культурного шару, вивчено особливості давньої забудови, відкрито селище Пузики.

Висота Городища 1 над заплавою сягає 3-3,5 м. З напільного боку його оточує півколом рів завширшки до 14 м та завглибшки до 1,5 м. Вал зберігся частково. Його висота над рівнем площадки сягає 0,7 м, ширина підошви 8-13 м. Майданчик городища розмірами 75×80 м має овалоподібну форму. В його межах досліджена 1 споруда XVIII ст. та близько 20 господарчих ям, які репрезентують два хронологічні періоди: X–XIII та XVII–XVIII ст.

Городище-2 розташоване на правому березі р. Білоус, навпроти Городища-1 (відстань між ними становить 100 м). Висота Городища-2 над заплавою складає 3-6 м. З напільного боку воно відрізане від корінного берега ровом завширшки до 23 м та завглибшки до 2,5 м. Схили зі східного та північного боків мають сліди ескарпування. Майданчик Городища-2 розмірами 105×90 м овалоподібної форми, дещо витягнутий у південному напрямку. По його центру в напрямку із заходу на схід проходить дугоподібний у плані рів (завширшки до 22 м та завглибшки 1-3 м). Рів розділяє пам'ятку на дві частини – майданчик-1 (південний) та майданчик-2 (північний).

Вали на Городищі-2 наявні з південної та західної сторін. Найкраще вони збереглися з напільного боку майданчику-1. Тут їх висота над рівнем площадки сягає 4 м, а ширина 10-12 м. Ще одна ділянка валу (завдовжки до 8 м, заввишки до 2 м, завширшки до 6 м) чітко фіксується у південно-західній частині майданчика-2. Найменш вираженою є збережена ділянка валу в північно-західній частині майданчика-2 (завдовжки 30 м, заввишки до 0,7 м, завширшки 5-7 м). За усі рокі робіт на Городищі-2 було досліджено 7 споруд X–XIII ст. та 10 ям X–XIII і XVII–XVIII ст.

Найбільш цікавий комплекс матеріалів походить зі Споруди 6 на Городищі-2 (дослідження 2017-2020 рр.). Котлован споруди мав у плані прямокутну форму 4,4×4,2 м та був зорієнтований кутами за сторонами світу. Його було врізано у материк на 0,2-0,35 м (до 0,45 м від зафіксованого верхнього краю). У верхній частині заповнення по центру котловану залягав прошарок темно-сірого супіску з вугликами та печиною (залишки обваленого перекриття-?). Його підстилав шар світло-сірого плямистого супіску, що заповнював головний об'єм об'єкту.

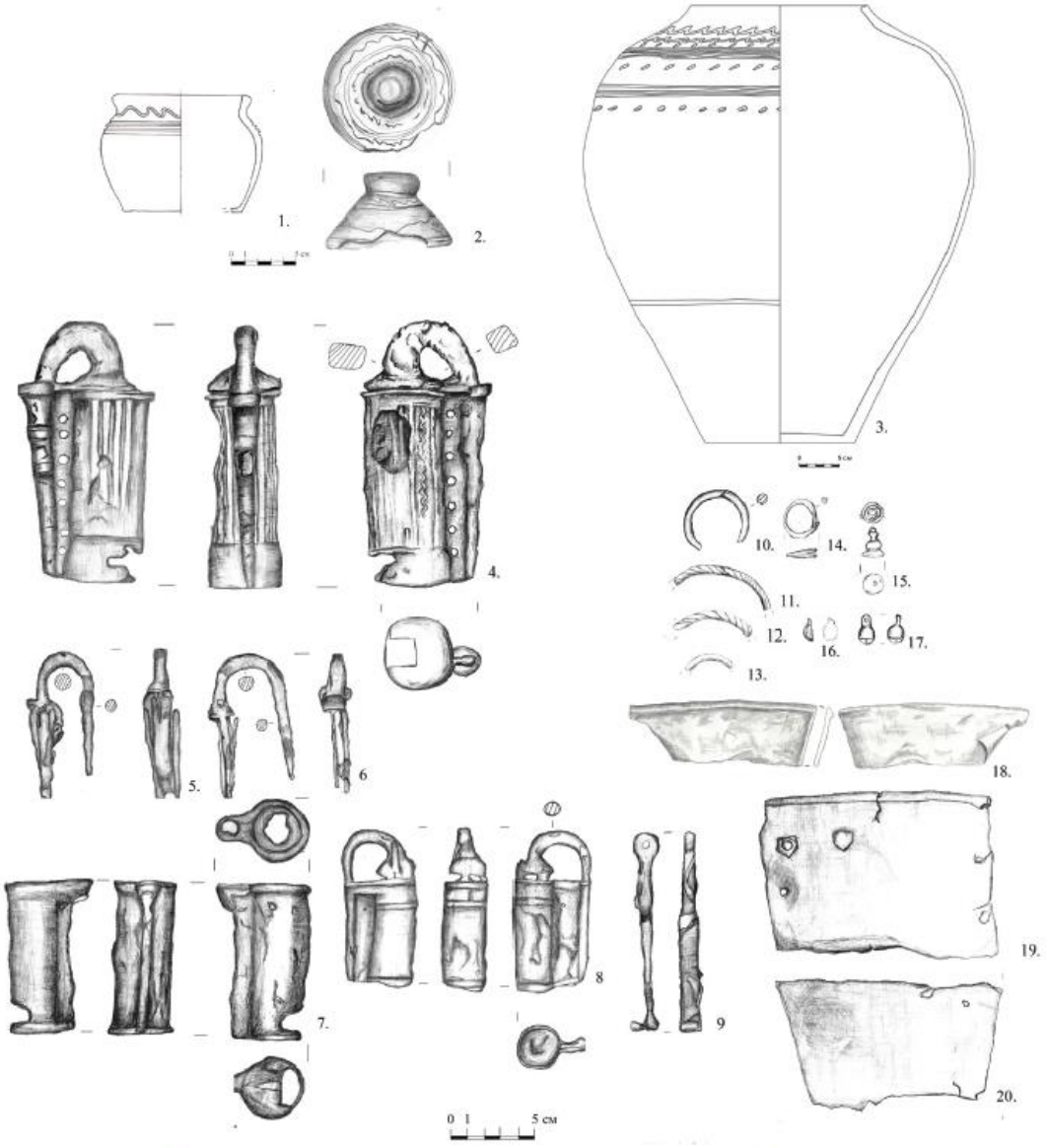


Рис. 1. Знахідки з Городища-2 у с. Малий Листвен:
1-3 – кераміка, 4-9 – залізо, 10-12 – скло, 14-20 – бронза.

Стінки котловану були майже прямовисні. Дно рівне. На дні розчищено чисельні (у т.ч. по кутах і в основі стін) стовпові ями 0,12-0,16 м у діаметрі, завглибшки 0,1-0,15 м. У східному куті котловану, на його дні, збереглись рештки округлої глинобитної печі. Вона відстояла на 0,45 м від північно-західного борту споруди та на 0,4 м від південно-західного борту. Піч округлої в плані форми, діаметром 1,6 м збереглась на висоту до 0,4 м. Її було

складено на каркасі з лози (ямки від каркасу виявлені в материку). У печі зафіксовано три черені, що вказує на етапи ремонтів; другий за часом виникнення черінь було укріплено фрагментами кругових горщиків (вінця, стінки, денця).

З котловану споруди походять численні уламки гончарних посудин тих форм, поширення яких пов'язують з кінцем XII–XIII ст. (рис. 1: 1-3). Серед іншого, у південно-західній частині котловану споруди було знайдено розвал великої білоглиняної тарної посудини об'ємом 58,6 л (обраховано за формулою В. Генінга). Розвал залягав компактно на рівні обваленого перекриття. Можна припустити, що на час руйнації споруди посудина була цілою.

Зі Споруди 6 походять також численні вироби з чорного металу: три цілих та два уламки трубчастих замків (типу Б та В за Б. Колчиним, що побутували протягом XII–XIII ст.; рис. 1: 4-8), ключі (до замків типу Б; рис. 1: 9), залізні ножі, цвяхи тощо. Знайдено також вироби з кольорового металу: фрагменти гудзика, напівсферична підвіска, бубонець, накладки, скроневе перснеподібне кільце та інші предмети (рис. 1: 14-17); вироби з каменю: пірофілітові пряслиця, кресальний кремінь; вироби зі скла: уламки скляних браслетів та намисто (рис. 1: 10-13).

Окремої уваги варті уламки мідних посудин (у т.ч. клепаних та з фальцевим з'єднанням), порізані та в більшості розплескані (рис. 1: 18-20). Усього в 2017, 2019 та 2020 рр. їх було виявлено не менш ніж 30 од. (розрахунок приблизний, оскільки деякі знищені корозією). Вони були розосереджені по усій площі котловану. Подібні знахідки достатньо добре відомі на пам'ятках Чернігівщини кінця XII–XIII ст. (В. Коваленко). В останні рокі їх неодноразово знаходили під час досліджень у Чернігові. Вважається, що це – заготовки, призначені для подальшої переробки (переплавки). Самі ж мідні посудини інтерпретуються як предмети східного імпорту, скоріш за все, з території Волзької Булгарії (В. Руденко).

Свідченням обробки чорного металу мешканцями городища можна вважати знайдені у заповненні котловану споруди уламки керамічних сопел, крицю, шматки залізовмісного шлаку та перепалену нижню частину гончарного горщика з конгломератом чорного металу на денці (припустимо: залишки посудини, де відбувалась цементація заліза).